

АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ МЕХАНІЗМІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ ТА МАНІПУЛЯЦІЙ

ANALYSIS OF KEY MECHANISMS OF RUSSIAN PROPAGANDA IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF ZAPORIZHZHIA REGION: TOOLS OF INFLUENCE AND MANIPULATION

Казакова О.М.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету*

Гуліда Т.В.,

*студентка II курсу магістратури факультету історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету*

У статті досліджуються інструменти російської пропаганди на тимчасово окупованих територіях Запорізької області. В умовах повномасштабної війни, інформаційна агресія РФ стала невід'ємною складовою її військової стратегії, спрямованою на маніпуляцію свідомістю населення, дезінформацію та легітимізацію дій окупаційної адміністрації. Дослідження охоплює аналіз широкого спектру пропагандистських каналів, інструментів та методів, включаючи захоплені українські медіа, контроль над телекомунікаціями та інтернетом, активне використання соціальних мереж та месенджерів. Особливу увагу приділено ключовим наративам, які застосовуються в освітній сфері. Завдяки використанню різноманітних механізмів впливу формується спотворена реальність для місцевого населення. У висновках оцінюється ефективність та обговорюються потенційні наслідки дії російської пропагандистської машини на ТОТ Запорізької області. Визнається необхідність розробки інструментарію протидії російській дезінформації. Окремо досліджується питання «жорстких» методів впливу, які застосовують представники окупаційної влади. Наведено практичні приклади тиску зі сторони встановлених там адміністрацій. Зауважується, що російська пропаганда має на меті декілька сфер впливу, які поділяються на психологічний тиск та систематичне залякування місцевого населення. Насамперед виявлено, що головним з об'єктів інформаційних кампаній стає молодь та працівники освітньої сфери. У другій частині дослідження детально описано яким чином здійснюється вплив на освітнє середовище. Розкрито механізми контролю над навчальним процесом. Серед інших важливих механізмів пропаганди виокремлюється примусова паспортизація як елемент тотального контролю та засіб закріплення правового простору РФ на тимчасово окупованій частині Запорізької області. Висновки роботи підкреслюють, що інформаційна агресія на ТОТ є системною, багаторівневою та спрямована на довгостроковий ефект. З огляду на це, названі процеси потребують обов'язкового моніторингу та подальшого вивчення в межах дисциплінарних досліджень, що охоплюють інформаційну безпеку, освітні науки та правознавство.

Ключові слова: пропаганда, окупація, Запорізька область, інформаційна війна, маніпуляція, дезінформація, медіа.

This article examines the tools of Russian propaganda in the temporarily occupied territories of the Zaporizhzhia region. In the context of the full-scale war, the information aggression by the Russian Federation has become an integral part of its military strategy, aimed at manipulating public opinion, spreading disinformation, and legitimizing the actions of the occupation administration. The study covers a wide range of propaganda channels, tools, and methods, including the seizure of Ukrainian media, control over telecommunications and the internet, and the active use of social networks and messaging platforms. Special attention is given to key narratives promoted in the educational sphere. By employing various mechanisms of influence, a distorted reality is constructed for the local population. The conclusion assesses the effectiveness of these efforts and discusses the potential consequences of Russia's propaganda machine in the temporarily occupied territories of the Zaporizhzhia region. The need to develop instruments to counter Russian disinformation is recognized. The issue of coercive methods employed by representatives of the occupying authorities is examined separately. Specific examples of pressure exerted by the administrations established in the occupied territories are provided. It is noted that Russian propaganda targets several spheres of influence, primarily focusing on psychological pressure and the systematic intimidation of the local population. Particular attention is drawn to the fact that the primary targets of these information campaigns are young people and professionals in the education sector. The second part of the study provides a detailed account of how the educational environment is being influenced, with a focus on the mechanisms of control imposed on the learning process. Among other important mechanisms of propaganda, the forced passportization is highlighted as an element of total control and a means of consolidating the legal space of the Russian Federation in the temporarily occupied part of the Zaporizhzhia region. The study's conclusions emphasize that information aggression in the temporarily occupied territories is systemic, multi-level, and aimed at producing long-term effects. In this context, these processes require ongoing monitoring and further investigation within the framework of disciplinary research encompassing information security, educational sciences, and legal studies.

Key words: propaganda, occupation, Zaporizhzhia region, information warfare, manipulation, disinformation, media.

Постановка проблеми. Російська федерація протягом багатьох років свідомо використовує поширення пропаганди та фейкової інформації, проводить значну кількість дезінформаційних кампаній, кібероперацій на інші держави. Метою таких дій є ескалація політичної нестабільності, яка є потужним інструментом в умовах війни. Негативний вплив російської пропаганди постійно збільшується, особливо з початком військової агресії проти України. Обрання теми дослідження зумовлено тим, що роль інформаційної війни як невід'ємної частини збройної агресії рф залишається актуальною. Важливим є вивчення інструментів пропаганди на тимчасово окупованих територіях для розуміння їх впливу на населення та напрацювання методів протидії. З початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. та через активні наступальні дії рф більша частина Запорізької області опинилася під повним або частковим контролем росії. За повідомленням голови Запорізької ОВА І. Федорова, станом на 2025 р. більше сімдесяти відсотків населених пунктів на Запоріжжі знаходиться у сфері впливу російської армії та підпорядковується конституції рф [15]. Відповідно до цього, життя для цивільних на ТОТ – це активний примус до антиукраїнських дій, нескінченний страх та терор, а також постійна «інформаційна бульбашка», де будь-які тези дискредитації устаткованого порядку рахуються як ворожі чи неприпустимі. Що в свою чергу, значно актуалізує проведення дослідження для осмислення базових принципів формування та поширення інформації з метою впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика російської пропаганди та її впливу на суспільство, особливо в контексті сучасної війни проти України, є предметом зацікавлення науковців, політиків та журналістів. Протягом кількох десятиліть ведуться розробки як класичних, так і сучасних теорій пропаганди та інформаційних воєн.

Активно досліджуються теоретичні та прикладні аспекти інформаційної безпеки, медіаманіпуляцій та психологічні впливи у контексті російської агресії. [2, 18, 19]. Аналізується, як російський уряд використовує кібероперації, дезінформацію, протести, вбивства, державні перевороти та інші інструменти для посилення інформаційного впливу та маніпуляцій. Дослідження Б. Лилу розширює розуміння спектру дії російської пропаганди та підкреслює її деструктивний характер для суспільства [20]. В дослідженні використано добірку журналістських розслідувань, присвячених ситуації в інформаційній площині на окупованих рф територіях у тому числі і частині Запорізької області [4, 5, 13, 17]. В яких вказується на інструменти та тактики, що використовуються російською пропагандою: від

залучення до молодіжних рухів та мілітаризації освіти до використання нових підручників історії [4, 7, 9, 10, 14]. Стаття О. Вознюк є важливою для концептуалізації російської пропаганди та інструментів впливу на міжнародній арені, а також і на окупованих територіях [3]. Хотілося б також виділити журналістське розслідування щодо розповсюдження російської пропаганди в соцмережах, зокрема в телеграмі, виконане А. Романюк [11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, наявні на сьогодні дослідження та публікації висвітлюють лише окремі аспекти діяльності російської системи пропаганди на ТОТ Запорізької області. Відсутність праць, спонукало нас на проведення додаткового аналізу джерел та систематизації інформації щодо інструментів російської пропаганди та маніпуляцій на визначених територіях.

В статті використано аналітичні матеріали та результати академічних досліджень в комбінації з журналістськими ресурсами. Методологія дослідження ґрунтується на системному підході до аналізу відкритих доступних джерел, зокрема окупаційних медіа та соціальних мереж. Це дозволить отримати всебічне уявлення про проблему, поєднуючи актуальні дані з фундаментальними теоретичними розробками.

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета цієї статті полягає у конкретизації ключових механізмів інформаційного тиску та пропаганди, які використовує рф для збереження свого впливу та маніпуляцій на тимчасово окупованих територіях Запорізької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з головних завдань яке ставить перед собою російський режим – є повний контроль над свідомістю громадян як всередині самої росії, так і на окупованих територіях, а також в інших країнах. Ворогу важливо розуміти, що до громадян доносяться «правильні» думки та «правильна» картинка світу. Ще до початку повномасштабної військової операції на українських територіях здійснювався потужний інформаційний вплив та відбувався пошук лояльних місцевих громадян. Рф свідомо використовує колаборантів в інформаційній війні як «агентів впливу».

Агресія росії проти України, подається як «визволення», а не навмисна ескалація та імперські прагнення. Саме тому, першочерговим завданням окупаційних адміністративних органів стає використання освітньої та медійної мереж. Інформаційні засоби, такі як: локальні телеканали, газети, ЗМІ, інформаційні ресурси в мережі Інтернет попадають під контроль першочергово. Особливу увагу окупаційна адміністрація звертає на найбільш популярні ЗМІ серед місцевих мешканців. Таким чином, унеможливується поява «альтернативних» засобів віщання, де б рухи

спротиву або незалежні журналісти могли доносити реальну картину подій. Задля формування так званої «інформаційної бульбашки», ворог також блокує доступ до іноземних та українських ЗМІ. В цих умовах громадяни, які залишились на окупованих територіях, втрачають будь-які можливості отримання правдивої інформації з офіційних джерел.

Згідно з даними громадянської мережі «ОПОРА», станом на березень 2023 р. на тимчасово окупованих територіях було зафіксовано близько тисячі заблокованих українських веб-ресурсів. Серед них 10 сайтів державного рівня, таких як, «<http://president.gov.ua/>», «<http://nabu.ua/>», «<http://gur.gov.ua/>» тощо [6]. Крім цього, свою роботу припинили щонайменше 40 українських провайдерів, було обмежено доступ до всесвітньовідомих додатків: Viber, Instagram, Twitter, Google та YouTube. Переважну частину яких в окупації замінили «вітчизняні» аналоги «ВКонтакте», «Яндекс» та «RuTube». Цікавою також є динаміка, яку публікує рух «ОПОРА». Зокрема те, що до лютого 2022 р. нові проросійські канали з'являлися з малою періодичністю – по кілька на місяць. Водночас після 2022 року вони з'являлися майже щодня, більше одного на день, а в деякі періоди показники були рекордними та досягали п'яти на день [10].

Описана динаміка яскраво ілюструє наскільки важливо російським загарбникам «закріпитись» на ТОТ Запорізької області не тільки адміністративно, а й в інформаційній площині. Потрібно також розуміти, що кількість та періодичність появи нових тг-каналів демонструє, що поширювана росією пропаганда не є успішною повною мірою. Насамперед тому, що ці канали є не чисельними за кількістю своєї аудиторії та сама аудиторія часто є штучною. Не останню роль в цьому також відіграє абсурдність у поданні інформації та використання маніпулятивних технологій, які є доволі очевидними. Тому російська пропаганда – це більше про кількісний підхід, який базується на принципі «чим більше новин, тим краще». Така методика створює поле «інформаційного шуму», де пересічному громадянину вже набагато складніше зрозуміти правдивість подачі фактів та інформаційних потоків. Використання такого інструменту пропаганди спрямоване на відволікання уваги населення від ключових проблем та дій рф.

Не слід забувати і про освітні заклади, які є ключовою сферою впливу російської пропаганди. Важливість цих установ важко переоцінити, оскільки рф приділяє неабияку увагу формуванню «правильних» засад у свідомості дітей та підлітків з ранніх років, виділяючи при цьому великі ресурси. Крім того, рф створює так звані мілітаризовані рухи, долучає активне студентство

до своїх громадських організацій, організовує на базі шкіл різні свята та тренінги, приурочені до пам'ятних дат російської федерації. Наприклад, станом на 19 квітня 2025 р. під примусом або добровільно до руху «Юнармія», який діє на ТОТ Запорізької області вже вдалось залучити понад тисячу школярів [16]. Головна мета цього осередку – це мілітаризувати молодь та оточити її проросійською пропагандою. В межах програми дітей змушують присягати на вірність рф, вчать користуватися зброєю, заохочують «патріотизм» та змушують давати обіцянки про захист своєї «родини» та її інтересів. За інформацію голови ЗОВА І. Федорова, до інших російських молодіжних пропагандистських рухів станом на квітень 2025 р. приєдналося більше двадцяти тисяч охочих, що є рекордним показником для ТОТ [4].

Ще один аспект, який не можна ігнорувати українській владі та суспільству – це заміна шкільної програми на ту, яка декларуватиме «правильну» історію із вписаними наративами рф. Якщо на початку повномасштабного вторгнення росія намагалася поступово інтегрувати свої стандарти у вже існуючі програми, то наразі окупаційна адміністрація діє за іншим принципом та повністю впроваджує свої стандарти освіти. Першочерговою відмінністю є мова, якою навчають дітей у школах. Цілком логічно, що всі навчальні та виховні моменти відбуваються російською, не дивлячись на те що на ТОТ також можуть перебувати представники різних національних меншин. Ще однією характерною ознакою російської пропаганди та дезінформації є формування російської ідентичності у молоді завдяки патріотичним заняттям під назвою «Русский мир» або «Захист Вітчизни». Слід підкреслити, що нові освітні програми повністю витісняють будь-які предмети, пов'язані з Україною: зокрема українську мову, літературу чи історію [10]. А ті дисципліни, які вивчають учні містять антиукраїнську риторiku та спекуляцію такими поняттями, як «неонацизм», «фашизм», «київський режим» тощо. Найголовніше, що у підручниках наявні тези, які виправдовують збройну агресію рф, створюючи тим самим деформовану картинку світу. До прикладу, повномасштабне збройне вторгнення рф на початку 2022 р. це «спеціальна воєнна операція», а всі подальші дії є необхідністю. Також в параграфах додано заяву президента росії в.путіна, що «це, зрештою, питання життя і смерті, питання нашого історичного майбутнього» [9].

Щодо історичних паралелей, то росія не бере до уваги дійсні факти, а «вигадує» свої. У новому підручнику з всесвітньої історії для 10–11 класів міститься розділ про війну між Україною та рф. В ньому стверджується, що США є головним «каталізатором» конфлікту, а окуповані українські території називають «історичними регіонами

російської федерації» [17]. Серед найбільш поширюваних елементів також слід згадати про міф «братні народи», паралелі з Київською Руссю. Мета цих наративів доволі очевидна – це знищення української ідентичності, виховання лояльної до рф аудиторії та легітимізація окупованих нині територій. Також у російських підручниках на ТОТ Запорізької області, як і в інших окупованих регіонах присутня героїзація радянського доби та відбілювання злочинів влади, особливо пов'язаних зі сталінським режимом проти поневолених народів. Зокрема, у підручнику з історії новітнього періоду для 10-тих класів, який рекомендований окупаційною владою рф, є розділ про післявоєнний устрій СРСР та добу більшовиків. Школярам пропонують ознайомитися із матеріалами, де названі періоди визначаються як «золоті», одні з найкращих та такі, що змогли зробити СРСР наддержавою [12].

Задля збільшення ефекту в освітній сфері, окупанти також вдаються до перепідготовки кадрів серед вчителів. Педагогів відправляють до російських міст для перенавчання за відповідними стандартами. Нерідкими є практики, коли навпроти вчителів з рф відправляють на тимчасово окуповану частину Запорізької області для викладання та роботи в освітніх закладах задля впровадження російських наративів. Наприклад, у Ростові-на-Дону навіть існує філія академії міно освіти рф, де вчителі отримують теоретичні та практичні засади як «правильно» викладати матеріал для українських дітей.

Призначений окупаційною адміністрацією губернатор Запорізького регіону Є. Балицький також неодноразово наголошував у соціальних мережах, що працівників освітньої галузі постійно перевіряють на наявність «неонацистських поглядів». А тих, хто не підтримує «руський мир» – просто звільняють [7]. Таким чином, ми можемо засвідчити що на ТОТ Запорізької області простежується чіткий відбір та контроль за робітниками педагогічної сфери, оскільки система освіти є одним з найважливіших елементів впровадження російської пропаганди серед молоді.

Водночас правозахисна організація «Human Rights Watch» відмічає, що переважна частина дітей на ТОТ продовжує своє навчання в українських школах у дистанційному форматі. У зв'язку з цим окупаційна влада ввела правило, що кожна дитина має обов'язково відвідувати російську школу. В протилежному випадку батьків позбавлятимуть їх прав, а вихованців закладів депортуватимуть у прийомні родини на територію країни-агресора. Це є ще одним елементом впливу та важелем тиску, який застосовують росіяни на окупованій частині Запоріжжя [7].

До інших сфер, які також є активним інструментом поширення російської пропаганди слід

віднести примусову паспортизацію та заборону на участь в агітаційних проектах та демонстраціях. Зокрема, загарбники тиснуть на мешканців ТОТ з метою зробити їх співучасниками своїх злочинів та для того, аби в них залишався контроль над ситуацією в регіоні. Через малу зацікавленість мешканців в отриманні російських паспортів, 20 березня 2025 р. на окупованих рф територіях було введено в дію наказ про особливості правового статусу окремих категорій іноземних громадян. Документ зобов'язав усіх громадян України, що нині перебувають в «нових регіонах росії» оформити відповідні документи [13]. Згідно з цим розпорядженням, українці мають легітимізувати свій статус до конкретної дати, а в інакшому випадку повинні або самостійно покинути країну, або їм загрожує депортація. Відсутність російського паспорту також спричиняє й інші труднощі для наших громадян. Серед яких: неможливість поповнити мобільні рахунки, оформити права на авто чи отримання кваліфікованої медичної допомоги. Крім того, ігнорування цього правила створює ризики втрати майна. Фактично мешканці окупованих територій опинились в умовах, де в них немає вибору, а наявність паспорту лише дає базові можливості для існування [5].

Водночас на тимчасово окупованій частині Запорізької області під примусом відбуваються й інші процеси. Наприклад, під час президентських виборів 2023 р. у рф окупаційна влада застосовувала так звані «виїзні» голосування через малу явку на місце проведення. Як зазначається, більшість відкритих точок на цей момент були порожніми, тому задля формування гарної картинки для керівників з кремля місцевих мешканців змушували підписувати потрібні бланки прямо вдома. Торкнулось це також і робітників державних установ та закладів, де цілодобово працювали звезені з рф «виїзні бригади волонтерів». Можемо стверджувати, що за таким принципом відбулося і голосування фіктивного референдуму за приєднання Запорізької області до складу росії у вересні 2023 р. Всі ці процеси мають суто пропагандистський та маніпулятивний характер та покликані показати лояльність місцевого населення до російської влади. Хоча у дійсності це далеко від правди та не має жодних юридичних підстав [8].

Одним з методів пропаганди, який обов'язково потребує висвітлення – це створення картинки відбудови та «кращого життя» на ТОТ. За рахунок чисельних інфраструктурних проектів та відновлення пошкоджених внаслідок воєнних дій населених пунктів, окупанти намагаються продемонструвати свою готовність та бажання інтеграції «нових регіонів». Так, у січні 2025 р. окупанти передали до фонду «капремонту» багатоквартирний будинок ТДАТУ у Мелітополі. Не дивлячись на те, що будівництво було завершено ще

у 2016–2018 рр., російські представники неодноразово заявляли про вкладення мільйонів рублів у його відбудову для подальшої експлуатації [1]. Це також є прямою маніпуляцією зі сторони встановлених там адміністрацій, оскільки більшу частину ремонтних проектів було розпочато ще до часів повномасштабного вторгнення та під контролем України. З огляду на це, росіяни відкрито привласнюють собі здобутки української влади під виглядом власних інвестицій та турботи про місцеве населення. Така політика також має подвійний підтекст. По-перше, це зображення російської федерації не як країни-агресора, а як держави що дбає про «своїх» громадян [14]. По-друге, масштабною забудовою росіяни намагаються залучити власне населення та асимілювати його з українцями, які залишаються на ТОТ Запорізької області.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Таким чином, проведене дослідження дає нам змогу виокремити ключові механізми пропаганди, які застосовує російська окупаційна влада на ТОТ Запорізької області. Насамперед ми можемо класифікувати ці методи як «м'які» та «жорсткі». До першої категорії варто віднести інформаційні заходи, а саме освітню політику держави-терориста, її прагнення до реформування вже існуючої навчальної програми під освітні і ідейні стандарти рф. Характерним явищем для інформаційного терору також є повний контроль над локальними та регіональними засобами віщання, поширення фейків, маніпуляцій та дезінформації. «М'якими» в цьому випадку ми називатимемо ті методи, завдяки яким рф не

чинить фактичної або фізичної шкоди населенню. За таким принципом, ключовим є психологічний ефект, ідейне підґрунтя та насадження «правильних» наративів. В свою чергу, до «жорстких» методів слід зарахувати примусову паспортизацію, загрози депортації, фіктивні голосування, тиск на родини, обмеження базових прав людини та відкритий терор. Всі ці інструменти слугують одній меті – створенню лояльного середовища до окупаційного режиму та руйнуванню української національної ідентичності. Саме тому надзвичайно важливо підтримувати рухи спротиву та мешканців на ТОТ, надавати розголос терористичних дій з боку окупаційної влади. Важливим є розповсюдження інформації, звернення до міжнародної спільноти та організацій.

Російський інформаційний вплив вимагає постійного моніторингу та системної протидії. Його треба розглядати не як поодинокі випадки дезінформації, а як цілісний і постійний процес інформаційних маніпуляцій і втручання. Системне використання різноманітних інструментів пропаганди спрямоване на розділення соціальних груп, спотворення фактів та відволікання уваги. Вже зараз необхідно планувати заходи та розробляти стратегії інформаційної роботи з мешканцями деокупованих територій. Також, дослідження методів інформаційного тиску та пропаганди потребують подальшого вивчення в контексті порівняння ситуації на інших окупованих територіях, визначення ефективних методів протидії та практичних рекомендацій щодо захисту інформаційного поля України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білий І. Подвійний «віджим». Росіяни розпилюють гроші на «відбудові» експропрійованого майна українців на ТОТ Запоріжчини. *Центр журналістських розслідувань*. URL: <https://surli.lu/qhphss>
2. Виговська Н. Паперове насильство: як окупанти щотижня розповсюджують сотні тисяч пропагандистських газет на ТОТ Запорізької області. *Інститут масової інформації*. URL: <https://surli.li/nvddxj>
3. Вознюк, О. (2024). Інформаційна війна як інструмент міжнародної політики (досвід для України). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, (50), 9–19. URL: <https://doi.org/10.31861/mhpi2024.50.9-19>
4. Горон Д. На ТОТ Запорізької області росіяни залучили майже 20 тисяч дітей до молодіжних пропагандистських рухів. *Детектор медіа*. URL: <https://surli.cc/zqohuf>
5. Губіна А. Примусова паспортизація: на ТОТ Запорізької області без громадянства РФ неможливо готівкою поповнити мобільний рахунок. *Суспільне Запоріжжя*. URL: <https://surli.lu/ghykw>
6. Інформаційний простір ТОТ: обмеження українських ресурсів та окупаційні проросійські альтернативи. *Опора*. URL: <https://surli.cc/dklixp>
7. Мілітаризація, «нова історія» та «русский мир»: що Росія робить із освітою на окупованих територіях. *Радіо Свобода*. URL: <https://surli.lu/dqbjgc>
8. На тимчасово окупованих територіях Запоріжжя розпочали примусовий збір підписів за путіна. *АрміяInform*. URL: <https://surli.lu/dfdqrq>
9. Новий підручник з історії, який випустили в Росії, – це відверта спроба незаконної індоктринації школярства РФ та на окупованих Росією українських територіях. *Amnesty International*. URL: <https://surli.li/mrkiuk>
10. Особливості становища дітей на тимчасово окупованих територіях України та на території РФ. *ombudsman.gov.ua*. URL: <https://surli.lt/vbtwq>
11. Романюк А. Як працює російська пропаганда в телеграмі на тимчасово окупованих територіях. *Опора*. URL: <https://surli.cc/ihdfmz>

12. Самигін Д. Культ Сталіна. Якими будуть нові підручники з історії у Росії та на тимчасово окупованих територіях. *Українська Правда*. URL: <https://surl.li/conhez>
13. Указ Путіна щодо перебування українців в РФ «без законних підстав» посилює тиск на населення ТОТ України – ЦПД. *Центр журналістських розслідувань*. URL: <https://surl.cc/hhjpiu>
14. Урубков В. Мобілізація, діти Донбасу і багато Путіна. Що транслювала роспропаганда на окупованих територіях у 2024 році. *Українська Правда*. URL: <https://surl.li/kdsjnz>
15. Учаєва Я. Скільки території Запорізької області окуповано: названо відсоток. *Акцент*. URL: <https://surl.li/kirfpr>
16. Філоненко Е. На тимчасово захоплених територіях Запорізької області окупанти залучили до «Юнармії» 1800 українських дітей – Федоров. *Суспільне Запоріжжя*. URL: <https://surl.li/aubqvk>
17. Янковський О., Щетина Ю. «Росія переписує історію та мілітаризує освіту». Чого навчатимуть українських дітей на окупованих територіях. *Радіо Свобода*. URL: <https://surl.li/quomij>
18. Bagge D. Unmasking Maskirovka: Russia's Cyber Influence Operations. New York: Defense Press 2019. 251 p.
19. Mullaney S. Flows E. Russian Information Warfare Forms and Tactics. *The Cyber Defense Review*. 2022. Vol. 7. №. 4. P. 193-212
20. Lilly. B. Russian Information Warfare. Assault on Democracies in the Cyber Wild West. Naval Institute Press, 2022. 384 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025